

AMMONYAK MÖVZUSUNUN TƏDRISİNƏ METODİK YANAŞMA**G.G. Şəfaqətova, N.Əliyeva***Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*

Məqalədə əsas məqsəd kimya eksperimentindən və inteqrasiyadan istifadə etməklə ammoniyak mövzusunun tədrisi metodikasını verməkdir. Müəyyən edilmişdir ki, tədris prosesində nümayiş təcrübələrindən və tarixi məlumatlardan istifadə şagirdlərdə kimya elminə marağı artırır. Ammonyakın quruluşuna görə onun xassələrinin izahı şagirdlərdə bilik, bacarıq vərdişləri formalaşdırır.

Hazırki dövrdə təhsil sisteminin əsas vəzifəsi bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmiş, müasir dünyagörüşə malik, respublikanın müxtəlif sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində müstəqil fəaliyyət göstərə bilən şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Bu missiyanın həyata keçirilməsində də kimya fənninin rolu böyükdür [1].

Kimyanın həyatla, istehsalatla əlaqəli mövzuların tədrisində kimya eksperimentindən, inteqrasiyadan istifadə edilməsi şagirdlərin sərbəst düşünmə qabiliyyətinin və təfəkkürünün inkişafına səbəb olur.

Kimya eksperimentinin təşkili və keçirilməsi nəticəsində şagirdlər tədqiqat aparır, müşahidə edir, mübadilə, müzakirə etməklə ümumi nəticəyə gəlirlər. Bütün bunlar onları müstəqil bir şəxsiyyət kimi formalaşdırır [2]. Elə bu baxımdan ammoniyak mövzusunun tədrisini kimya eksperimenti əsasında veririk.

Tədrisin əsas məqsədi ammoniyakı laboratoriyada alıb, fiziki, kimyəvi xassələrinin tədqiq edib onu azot və ammoniyakın quruluşu ilə əlaqəli izah etmək, insan həyatında və sənayedə ammoniyak və onun törəmələrinin rolu haqqında şagirdlərə bilgilər verməkdir.

Dərsdə yalnız kimyadan deyil mövzu ilə əlaqəli tarixi hadisələrdən, bioloji komponentlərdən məlumat verilərsə bu, şagirdlər üçün çox maraqlı olar. Eyni zamanda bilik və bacarığın inkişafını davam etdirmək məqsədilə kimya eksperimentinin aparılması, mövzuya marağı daha da artırır [3, 4].

Dərsin gedişində müəllim nümayiş təcrübəsindən istifadə etməlidir. Nümayiş təcrübəsini elə təşkil etmək olar ki, bir təcrübə əsasında kompleks problemlər həll edilsin və vaxta qənaət olsun.

Müəllim ammoniyakın alınması, onun suda məhlulunu indikatorla yoxlamaq, ammoniyakın xlorid turşusu ilə reaksiyası, NH_3 yanğını söndürməsi, ammonium ionunun keyfiyyət reaksiyası (mis kuporosu və ya kobalt (II) sulfat məhlulları ilə qarşılıqlı təsiri) kimi nümayiş təcrübələri aparmalı.

Laboratoriya təcrübələrində isə:

1. NH_3 məhlulunun fiziki xassələrini öyrənmək.
2. Mis(II) oksidin naşatırla qarşılıqlı təsiri.

Resuslar: NH_3 almaq üçün ilkin cihaz, kiçik kolba, $\text{Ca}(\text{OH})_2$, NH_4Cl , indikator,

10% -li NH_3 məhlulu, xlotid turşusu, CuSO_4 , CoSO_4 məhlulu.

Dərsi təşkil edib keçirmək üçün plan tərtib edilir.

I Motivasiya mərhələsi:

1. Keçən dərstdə əldə edilmiş bilikləri aktivləşdirmək;
2. Dərsin məqsədini müəyyən etmək.

II. Tədqiqatın aparılması mərhələsi.

1. Ammonyakın xassələrini qabaqcadan söyləmək.
2. Ammonyakın fiziki, kimyəvi xassələrinin öyrənilməsi.
3. Ammonium duzları ilə tanışlıq, NH_3 və onun törəmələrinin tətbiq sahələri
4. Ammonyakın alınma üsulları.

III. Qiymətləndirmə-refleksiya mərhələsi:

1. Yoxlama və özünü yoxlama testlər üzərində iş.
2. Nəticə.
3. Evə tapşırıq.

I.Motivasiya mərhələsi

Sinifi aktivləşdirmək məqsədi ilə problem situasiyanın yaradılması üçün müəllim qeyd edir ki, əvvəlki dərslərdə siz azot qrupunun ümumi xarakteristikası ilə tanış olmusunuz. Görürük ki, əldə edilmiş nəzəri bilik maddənin həm fiziki, həm də kimyəvi xassələrini qabaqcadan söyləməyə imkan verir. Hazırkı dərstdə siz qeyri-adi xassəyə malik maddə ilə tanış olacaqsız. Bu məqsədlə müəllim tarixi hadisələr danışaraq şagirdlərdə dərsə maraq yaradır.

Bu hadisə birinci dünya müharibəsində İngilis kreyseri alman gəmisi ilə döyüşdə onu təqib edərək zədələmək məqsədilə ona yaxınlaşdığı anda iki gəmi arasında qatı ağ tüstü dumanı yaranır. Gəmi ekipajı boğazı və ağ ciyəri qıcıqlandıran boğucu iyə məruz qaldığından kreysər tüstü dumanından uzaqlaşmağa məcbur olur. Bu hadisədə yalnız insanlar deyil, gəminin metal hissəsi də zədələnir.

Söhbət etdiyim tarixi hadisədəki maddə ilə və baş verən kimyəvi reaksiya ilə dərs müddətində siz tanış olub, həmin tüstünü görəcəksiniz. Dərsin mövzusu olan ammonyak adı haradan götürülüb? Bunun tarixi ilə tanış olaq.

Sonra ammonyakın adına aid bir tarixi hadisə də danışır: Liviya səhrasının ortasında Amon Ra allahına həsr edilmiş bir məbəd var imiş. Qədim ərəb əlkimyaçıları məbədin yaxınlığında yerləşən Amon vahəsindən rəngsiz kristal əldə edirlər və bunu “nuşadır” adlandırırlar. (Bu rəngsiz kristal maddə ammonium xlorid idi).Həmin maddəni həvəng dəstədə əzib qızdırırlar, nəticədə aşındırıcı (yeyici) qaz alırlar və bu qazı Amon Ra allahının şərəfinə ammonyak adlandırırlar.

Orta əsrlərdə bu qazı “yeyici hava”, onun suda məhlulunu isə naşatır spirti adlandırırdılar.

Şagirdlərə müraciət edilir: gəlin biz tədqiqat aparaq, görək bu qazın qeyri-adi xassələri nə ilə əlaqədardır?

Ammonyak azotun hidrogenlə birləşməsi olub kimyəvi formulu NH_3 -dür.

1. Azot atomunun quruluşunu xarakterizə edək ($1s^2 2s^2 2p^3$, azotun valentliyi üçə bərabərdir, dörd də ola bilər, bu tipik qeyri-metaldır. Elektromənfililiyi üçə

bərabərdir.

2. Azot atomu neçə kovalent rabitə əmələ gətirə bilər? (mübadilə mexanizmi üzrə 3 və donor-akseptor mexanizmi üzrə bir kimyəvi rabitə əmələ gətirir).

3. Azot və hidrogenin elektromənfilini xatırlayaraq ammonyak molekulunda hansı tip rabitə olduğunu deyə bilərsiniz? (N-H rabitə polyar kovalent, elektron sıxlığı hidrogendən azota doğru yerini dəyişir, ona görə azot mənfəi yüklənir).

4. Ammonyak modelinə baxın. Hansı həndəsi fiqura oxşayır? (Piramidaya, təpəsində 3 atom hidrogen və azotun bölünməmiş elektron cütü yerləşir).

II. Tədqiqatın aparılması mərhələsi.

1. Ammonyakın xassələrini araşdırın. Düşünürsünüz ki, ammonyak suda həll olacaq. Belə ki, maddə suda həll olanda su molekullarını özünə doğru cəzb edir. NH_3 molekulu polyar olduğundan suda həll ola bilər.

2. Əlkimyəçilərin aldığı üsulla ammonyak alacaq. Çünki hal-hazırda ammonyakın laboratoriyada alınması elə həmin üsuldur.

Təcrübəyə başlamazdan əvvəl şagirdlərə tapşırırlar ki, təcrübə zamanı müşahidə etdiklərini və reaksiya tənləklərini dəftərlərinə qeyd etsinlər.

Demonstrasiya: ammonium xlorid və sönmüş əhəngin qarşılıqlı təsirindən alınan ammonyakı qazaparan boru vasitəsilə ağız ağağı vəziyyətdə tutulmuş kiçik kolbaya doldurmalı, suda məhlulunu fenolftaleinlə yoxlamalı. Müəllim təcrübəni aparanda zaman şagirdlərlə suallar əsasında söhbət aparmalı:

NH_3 havadan ağır və ya yüngüldürmü? O, suda həll olurmu? Siz onun iyini hiss etdiniz? Ammonyakın bu xassəsindən tibbiddə, həyatımızda istifadə edilirmi?

Şagirdlər müşahidə edərək dərk edir və müəllimin suallarına cavab verirlər. Müəllim cavabları ümumiləşdirir və qeyd edir ki, indi ammonyakın fiziki xassələrini: aqrekat halı, rəngi, iy, dadı, suda həll olması və sıxlığını dəqiqləşdirərək (NH_3 rəngsiz, kəskin qıcıqlandırıcı iyli, suda yaxşı həll olan, havadan yüngül qazdır).

Fiziki xassələrini öyrəndik, keçək ammonyakın kimyəvi xassələrinə. Bu məqsədlə şagirdlərə suallarla müraciət edilir:

1. Donor-akseptor rabitəsi necə yaranır?

2. Ammonium ionu necə əmələ gəlir?

3. Ammonyak məhlulda OH^- ionunu hardan alır?

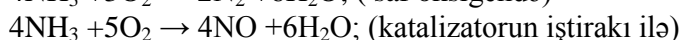
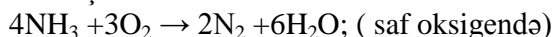
4. Ammonyak turşularla qarşılıqlı təsirdə olurmu? Nəyə görə? (turşu məhlulunda H^+ ionları çoxdur).

Ammonyakın xlorid turşusu ilə olan təcrübəsi edilir: İki şüşə çubuq götürüb, birini qatı xlorid turşusu məhluluna, digərini isə ammonyak məhluluna salıb çıxardaraq stəkanın içərisində bir-birinə toxundurduqda orda ağız üstü dumanı alınır. Bu ağız üstü həmin iki qəmi arasında yaranan üstüdür. Sonra reaksiya tənləyini lövhədə və dəftərdə yazırlar: $\text{NH}_3 + \text{HCl} \rightarrow \text{NH}_4\text{Cl}$

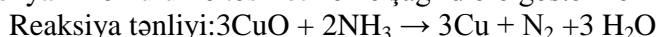
Növbəti təcrübədə yanan alov ammonyak qazı buraxılır və alov sönmür, ammonyak yanmır. Deməli NH_3 -dən yanğın söndürmədə istifadə edilə bilər və o, havada yanmır. Lakin saf oksigendə və ya katalizatorun iştirakı ilə ammonyak

asanlıqla oksidləşir.

Kimyəvi tənliklərini yazın və izah edin ki, hansı halda NH_3 daha çox elektron itirir və nə üçün?

Ammonyak qüvvətli oksidləşdirici olduğundan metalın səthindəki oksid təbəqəsini asanlıqla təmizləyir. Onun bu xassəsindən lehimləmə işlərində istifadə edilir. Ustalar bu məqsədlə ammonium xloriddən istifadə edirlər. Lehim alətinin temperaturundan duz parçalanır, ayrılan ammonyak mis lövhənin səthindəki qara rəngli oksid təbəqəsini reduksiya edərək misi təmizləyir. Bunu mis məftilə ammonyak məhlulu ilə təsir etməklə şagirdlərə göstərmək olar.

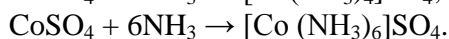
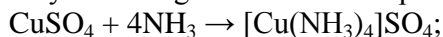
Əlavə olaraq bildirilir ki, çörək məmulatların hazırlanmasında xəmirə qabartma tozu əlavə edilir. Bunun tərkibi $(\text{NH}_4)_2\text{CO}_3$ -dən ibarətdir. Bu da temperaturun təsirindən parçalanır və alınan qazlar xəmiri qabardır. Prosesin reaksiya tənliyi belədir:

Uşaqlar ammonyakı necə təyin etmək olar, digər maddələrdən necə fərqləndirmək olar? Əlbəttə deyərsiz iyinə görə. Amma əsil kimyaçı keyfiyyət reaksiyası ilə təyin edir.

Növbəti təcrübədə ammonyakın keyfiyyət ,yəni təyini reaksiyaları mis və ya kobalt duzunun məhluluna ammonyakla təsir etməklə aparılır.

Ammonyakın mis(II) sulfat məhlulu ilə reaksiyasından tünd göy rəngli, kobalt duzu məhlulu ilə qarşılıqlı təsirindən isə əvvəlcə çəhrayı rəng göy rəngə keçir sonra isə qəhvəyi-sarı rəng olur. Burada kompleks duzlar əmələ gəlir və reaksiya tənlikləri:

Qiymətləndirmə- refleksiya mərhələsi

1. Testlə işlətmək;

2. Dərsə görə nəticə çıxartmaq.

3. Evə tapşırıq vermək: Ammonyakın quruluşunu, xassələrini dərslik materialı və dərs prosesində aparılan qeydlər əsasında öyrənmək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. E.Mollayeva, A.Nəzərov Müasir dövrün təhsil problemləri. Dərs vəsaiti, Bakı, 2011.
2. Э.Ф.Матвеева. Методика преподавания химии (инновационный курс). Астрахань, 2015.
3. Алексинский В.Н. Занимательные опыты по химии. Книга для учителя. Москва, 1995.
4. İltifat Lətifov, Şükür Mustafayev. Kimya 9-cu sinif dərslik. Bakı, 2020

Г.Г. Шафгатова, Н. Алиева
Методический подход к обучению на тему: Аммиак.

РЕЗЮМЕ

Основная цель статьи - предоставить методику преподавания темы аммиака с использованием химического эксперимента и интеграции. Выявлено, что использование демонстрационного опыта и исторической информации в учебном процессе повышает интерес учащихся к химии. Разъяснение свойств аммиака благодаря его структуре формирует у учащихся знания и навыки умения.

G.G. Shafagatova, N.Aliyeva
Methodical approach to teaching the subject of ammonia

SUMMARY

The main purpose of the article is to provide a methodology for teaching the subject of ammonia using chemical experimentation and integration. It was found that the use of demonstration experiences and historical information in the teaching process increases students' interest in chemistry. The explanation of the properties of ammonia due to its structure forms knowledge and skills in students.

Açar sözlər: ammoniyak, kimya eksperimenti, integrasiya, xlorid turşusu, mis kuporosu.

Ключевые слова: аммиак, химический эксперимент, интеграция, хлорная кислота, медный купорос.

Key words: ammonia, chemical experiment, integration, hydrochloric acid, copper sulphate.